

NUTQ HOSILASINING DERIVATSIYASI

Bobokalonov Po'lotshoh Ramazonovich

filologiya fanlari boyicha (PhD) falsafa doktori,

Buxoro davlat universiteti katta o'qituvchisi

Ramazonova Mahliyo

Buxoro davlat universiteti iqtidorli talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11274984>

Annotatsiya: Til va nutq murakkab dialektik birlikdir. Til va nutq farqiyatida glossematika, funktsiyalizm, giyyomizm, ten'yerizm, distributsionalizm, generativ grammatika paydo bo'ldi, Markaziy Osiyo struktur tilshunosligining rivojiga ham bu yo'nalish sezilarli darajada ta'sir o'tkazdi. Ushbu maqola yosh tadqiqotchilarning lingvistik qarashlarini yangilashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: til va nutq, dialektik birlik, nutq akti, fonema, korrelyatsiya, deyktik, sub'ektiv, ob'ektiv, semantika, paradigma, sintagmatika

Jahon tilshunosligi taraqqiyotining hozirgi bosqichida yasama so'z, so'z birikmasi, kompozitsiya, va barcha nominativ birliklarni zamonaviy tilshunoslikning integrativlik, antropotsentriklik, muloqot, madaniyatga asoslanganlik, diskursivlik, dialogiklik, derivatsion, morfo-sintaktik, strukturesemantik, izomorfizm va presuppozitsion aspektdagi yondashuvlar kabi asosiy yo'nalishlarning rivojlanishi fonida turli holatda ko'rib chiqadilar.

Til semantikasi odamlarning nutq amaliyotida erishilgan yutug'idir. Ob'ektiv dunyoni aks ettirish va bilish natijalarini ifodalashda til semantikasi muhim rol o'ynaydi. Gapning ifoda planiga ko'ra derivatsiya ikkiga ajratiladi: leksik-semantik derivatsiya, bir tomondan, tanlangan mavzu doirasi bilan belgilanadi. Ikkinchisi, sintaktik derivatsiya gap qurilishinig kengayishini ifodalaydi. Gaplar dunyoning turli burchagida millatiga qarab turlicha tuzilishi mumkin, biroq ularning barchasi, tabiiyki, bir xil kommunikativ maqsadni bajaradi. Bunda sub'yektiv lisoniy birlikdan farqli bo'lgan predikat, sub'yekt pozitsiyasi va predikator qatorida leksik birliklar, shuningdek, leksik qiymatlarni oshirishga xizmat qiladigan ikkilamchi vositalar – nutq jarayonivy doim derivatsiyani hosil qiluvchi "tashkilotchi" so'zlar ishtirok etadi. Shular yordamida har bir til nutqiy faoliyatni amalga oshirish jarayonida muloqot, nutqiy aloqa vositasi va ayni paytda fikrlash vositasi va quroliga aylanadi.

Asosiy qism

XX asr tilshunoslari gap tuzilishi, uning ifodalanish darajasi hamda amalga oshirilishi bahsiga yakun yasash uchun uchta nuqtai nazar: birinchisiga ko'ra, gapning mantiqiy tuzilishiga predikativlik yoki modal ma'nodan iboratligi ustun

qo'yilgan. Ikkinchisiga ko'ra, gap qurilishi ma'lum grammatik ma'nolar yig'indisi bo'lib, predikat ega bilan birgalikda hamrohlik qilishi sharti, uchinchisiga ko'ra, gapning mantiqiy ifodalanishida bog'lovchi va bog'lovchilik vazifasidagi grammatik elementlar gapning tarkibiy qismi uchun muhim ekanligi ta'kidlab ko'rsatilgan.

Nutq – fikrni til vositasida ifodalash jarayonidir. Biroq nutqni nutq ifodasidan farqlash zarur. Nutq ifodasi shaxsiy bayonot bo'lib, har doim o'z maqsadiga egadir. Muloqotda odamlar so'zlovchining kommunikativ niyatini osongina va deyarli aniq fahmlaydilar: iltimos, maslahat, buyruq, savol bilan murojaat qiladilar. Tilning kommunikativ vazifasi nutq aktida amalga oshiriladi.

Rus tilshunosi Jinkin iborasi bilan aytganda, til nutqda yashaydi, yaratiladi va unda doimo takrorlanadi (Jinkin 1982, 32). Zero, tilning eng muhim funksiyalaridan biri kommunikativlikdir. Bu funktsiya faqat nutq orqali amalga oshadi. Til o'zining kommunikativ maqsadini nutq egasi orqali namoyon etadi, unga ta'sir qilish va ta'sirlanish, his-tuyg'ularni yetkazish (kodlash) va uni qabul qilib idrok etish (dekodlash), tasvirlash va tushunish kabi boshqa murakkab funksiyalarni bajarish imkonini beradi. Tilsiz nutq, nutqsiz til tabiiy kommunikativ mahsulotga aylanmaydi.

J. Ostin fikriga ko'ra, nutq akti nutqning elementar birligi, so'zlovchi talaffuz qiladigan va murojaat qilinayotgan kishiga tushunarli bo'lgan lisoniy birliklar ketma-ketligidir. Demak, nutq akti so'zlovchi niyatini nutq yordamida amalga oshirish jarayonidir. Uning vazifasi so'zlovchi kodini tinglovchiga dekodlash uchun taqdim etishdir.

Grammatik birliklar - so'z, so'z shakli, umumlashgan grammatik xususiyatlarning tashuvchisi sifatidagi sintaktik qurilish (ibora, sodda gap, murakkab jumla), shuningdek, grammatik ma'nolarni ifodalash vositalari: yordamchi morfemalar (affikslar) va ularning umumiy stilistik vazifalari (prepozitsiyalar, qo'shma gaplar, gapga dizayn beruvchi zarrachalar) kabilardir [6]. Grammatika turli darajadagi mavhumlik darajasidagi grammatika. elementlarning ierarxik munosabati bilan tavsiflanadi, bunda ikkita qarama-qarshilik eng muhim rol o'ynaydi:

1) chiziqli (sintagmatik aniqlanishi mumkin bo'lgan) grammatik, paradigmatic, invariant birliklar ifodalanadi. Masalan, morf va morfema (morflarning paradigmatic to'plami sifatida), so'z shakli va so'z (bir qancha so'z shakllaridan tashkil topgan paradigma sifatida), gap va gap tipi (sintaktik paradigma sifatida). sintaktik zamon va mayllarning almashinishiga asoslangan.

2) soʻz yasash turi, morfologik shakli, mavhum namuna sifatidagi ibora yoki gapning turi, sxema, model, bir tomondan, boshqa tomondan, soʻz va soʻz shakllari, ibora yoki jumlar yigʻindisida leksik jihatdan oʻziga xos toʻldirish, sxema, model amalga oshiriladi.

Derivatsiya hodisasi quyidagilarda kuzatiladi :

- morfonologik derivatsiya, masalan, asl va hosila til birligining ildiz morfemalarida fonemalarning almashinishi bilan: qor → qor to'pi, yosh → abadiy ;

- morfemik derivatsiya, soʻz yasovchi hosila, masalan, affiksatsiya yordamida til birligi hosil qilish bilan: issiq → issitmoq, yaqin → yaqinlashtirmoq ;

- leksik derivatsiya masalan, so'z semantikasining o'zgarishi bilan: oltin soat → oltin qo'llar;

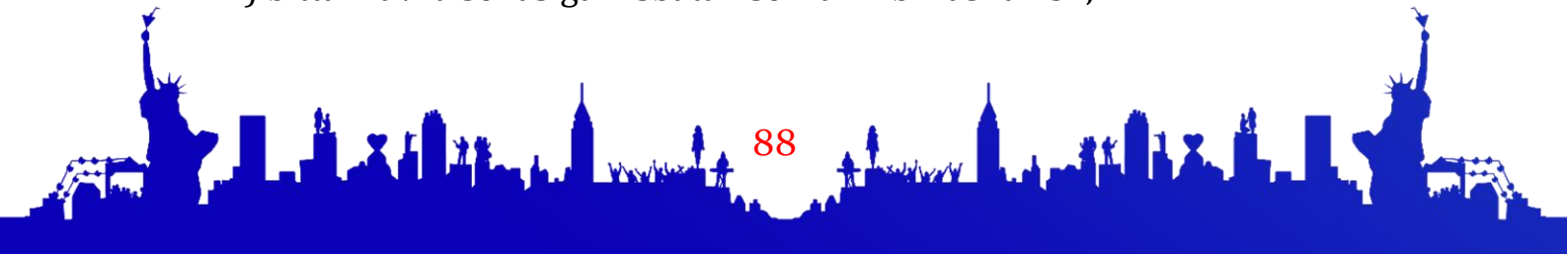
- sintaktik derivatsiya, masalan, sintaktik konstruksiyaning oʻzgarishi bilan : Toʻlqin qayiqni supurib tashladi → Qayiqni suv bosdi ;

- kommunikativ va semantik derivatsiya, masalan, matn darajasida oʻzini namoyon qiladigan transformatsiya bilan: Masalan, matematika –aql gimnastikasi, shaxmat - aql gimnastikasi, Parij barcha shaharlarning onasi → Moskva barcha shaharlarning onasi [9].

Barcha til birliklarining semantikasi soʻz va gapga oʻxshash tarzda tuziladi. U ikki sohaga boʻlinadi - subʻektiv yoki denotativ (kengaytma), semantik tushunchalar yoki maʼnolar sohasi - signalli (intensional) semantika. “Kengaytmali semantika” va “intensional semantika” atamaları alohida soʻz tushunchasining tavsifiga borib taqaladi. Tabiiy tillarda semantikaning denotativ va ishoraviy sohalari (baʼzi bir maxsus sunʼiy tillardan farqli oʻlaroq) juda nosimmetrik tarzda qurilgan, shu bilan birga, belgi (kontseptual) oʻz tarkibida denotativ (subʻektiv) sohani koʻp jihatdan nusxalaydi. Biroq, ular oʻrtasida toʻliq parallellik mavjud emas va semantikaning bir qator asosiy muammolarini faqat har bir sohaga nisbatan alohida hal qilish mumkin. Demak, lingvistik iboralarning obyektiv yoki denotativ, sinonimik, kengaytmali oʻziga xosligi, maʼnoli yoki konseptual, sinonimiya, intensional oʻziga xoslikni namoyon etadi.

Paradigmatika deganda til tizimidagi qarama-qarshilikning asosi boʻlgan soʻzlarni guruhlash, - sinonimiya, antonimiya, giponimiya, paronimiya, soʻz uyasi, soʻz turkumi, leksik-semantik maydon, shuningdek, soʻzlarning eng keng tarqalgan guruhlanishi tushuniladi. Maydonlarning ikkita asosiy turi mavjud:

1) bitta mavzu sohasiga nisbatan soʻzlarni birlashtirish;

2) ruhiy holatni (quvonch, qayg'u, qarz tuyg'ulari), fikrlash jarayonlarini, hislarni aniqlashdan farqli o'laroq, so'zlarni g'oyalar yoki tushunchalarning bir sohasi - kontseptual yoki ishorali, sohalarda birlashtirish, imkoniyatlar, ehtiyojlar va boshqalar.

Sintagmatika deganda so'zlarning nutqda bir-biriga nisbatan joylashishiga ko'ra guruhlanishi (qo'shilish, joylashish) tushuniladi. Paradigma va sintagmatikada semantikani tavsiflash natijalarini solishtirishda ularning ayrim umumiy belgilari, semantik invariantlarning mavjudligi, shuningdek, so'zdan kichikroq va universalroq semantik birliklar – komponentlar ham aniqlanadi [6].

Derivatsiyaning asosiy tushunchalaridan biri hosila jarayonidir, ya'ni asliyatdan yangi til birligi (hosilasi) hosil bo'lishini anglatadi. Derivatsion jarayonlar muayyan tilda qayd etilgan barcha paradigmatic va sintagmatik munosabatlarni belgilaydi. Derivatsiya jarayoni asl birliklarning shakli (tuzilmasi) va semantikasining o'zgarishi bilan birga keladi. Bunday holda, asl birlik yangi ma'no kasb etadi yoki yangi vazifada qo'llaniladi yoki asl birlik yoki uning birikmasini boshqa birliklar bilan o'zgartirib, asl birlikdan yangi birlik yaratiladi. Asl birlikni ketma-ket o'zgartirish jarayonida hosila bosqichi, hosila bosqichi va hosilaviy "daraxt" kabi tushunchalar qo'llaniladi.

Derivatsiya jarayoni bir yo'nalishli bo'lib, til tizimining darajasi qanchalik baland bo'lsa, hosilalanish yo'nalishini aniqlash shunchalik qiyinlashadi - uni aniqlash til birligining ko'proq xususiyatlarini o'z ichiga olgan murakkabroq tahlilni talab qiladi [9].

Xulosa

Derivatsiyaning eng muhim tushunchalari, derivatsion jarayonlarining muntazamligini o'z ichiga oladi. Bunda yangi til birliklarining shakllanishi asl til birliklarining mazmun xossalari va ularning semantik xususiyatlariga, yasama vositalarining qo'llanish chastotasiga, hosila va tizimli birikmalarning turiga bog'liq. Yangi til birliklarini shakllantirish jarayonlarining mumkinligi va qonuniylik darajasi ularning hosilaviy mahsuldorligi bilan belgilanadi. Derivatsion jarayonlar chiziqli bo'linadi, bu asl til belgisining sof sintagmatik o'zgarishiga olib keladi (masalan, maison - maisonette). Derivatsiya jarayonining xususiyatlaridan biri bu boshlang'ich va hosilaviy til birliklari o'rtasida yuzaga keladigan hosilaviy munosabatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bobokalonov Po'lotshoh. Kanonik modeli nutqiy hosilalarning tollerantlikka aloqadorligi. Monografiya, "Fan ziyosi" nashriyoti, Toshkent, 2021.
2. Bobokalonov R. O'zbek tilida gap qurilishi va sistem-struktur talqini. Monografiya.- Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2006. -123 b.

3. Бобокалонов Р.Р. Нейропсихоллингвистика: языковая личность и харизматичный человек (Теория, практика и методология). Monografiya, LAMBERT Academic Publishing, Shisinau, Moldavia-Europe, 2023. 230 s. ISBN 978-620-6-15214-9
4. Bobokalonov R.R. Neyropsixolingvistika: xarizmalı shaxs qobiliyati. Monografiya, LAMBERT Academic Publishing, Shisinau, Moldavia-Europe, 2024. ISBN : 978-620-6-79722-7
5. Bobokalonov R. Til, milliy gurur va manaviyat. Ilmiy risola. "Durdona" nashriyoti, Toshkent, 2020. 3-116 b.
6. Bobokalonov R.R. Règles de grammaire (Grammatik qoidalar). O'quv qo'llanma. O'z.Res. OO'MTV, 14.08.2020 yil 418-sonli buyrug'i. Ro'yxatga olingan raqami: 418-112. Toshkent. 2020. ISBN: 978-9943-7079-3-1
7. Bobokalonov R.R. Speech production, semiotic sign, discourse and neuropsycholinguistic status. Monograph, GlobEdite. Republic of Maldova, Europe printed, 2023. Pages 3-223. ISBN: 978-620-0-64729-0.
8. Sayfullaeva R.R., Bobokalonov R. R. Neuropsycholinguistics: the linguistic personality and the charismatic person. Monograph in uzbek, GlobEdite. Republic of Maldova, Europe printed, 2023. Pages 3-149 ISBN: 978-620-0-64878-5.
9. Marchand H. Expansion, Transposition, and Derivation // La Linguistique. — Paris: Presses universitaires de France, 1967.

